

Saját otthonok

Németh István: *Akik az időket szolgálták. Véges-végig a Krivaja völgyében.*
Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2008

Németh István *Akik az időket szolgálták* című kötetének írásai hangsúlyozott geográfiai-topográfiai diskurzust érvényesítenek: a Közép-Bácska „folyójának”, a Krivajának a folyását követve járják be e tájegységet. A Krivaja más néven Bácsér, s neve szemléletesen jelzi a folyam nagyságát, az pedig, hogy a kötet írásai között alig akad egy-kettő, amelyben egyáltalán említés történik róla, feltehetően a vidék és lakóinak életében betöltött jelentőségét példázza. A szövegek helyszínek köré rendeződnek: az ér mentén elhelyezkedő falvakhoz kapcsolódnak, forrásától a torkolatáig.

Németh István jellegzetes térsége a közép-bácskai világ, amelynek életét szépírói és publicisztikai írásaiban egyaránt kutatja, és erőteljesen kötődik hozzá. Tereinek, helyszíneinek érzelmi kisugárzásuk van, éppen ezért alkalmasak arra, hogy az emlékezésben megmutatkozó idődimenziót is magukhoz vonzzák, az emlékezést strukturálják.

A kötet publicisztikai írásokat, többnyire riportokat, portrékat tartalmaz, éppen ezért a múltnak az emlékezés által reprezentálódó idődimenziói az írások keletkezésének idejével hozhatók összefüggésbe. Az írások egy-egy falu vagy tanyacsoport köré szerveződnek, keletkezésük ideje azonban eltérő, a válogatás az ezerkilencszázhatvanas évek és a múlt század utolsó esztendei között keletkezetteket öleli fel. Mintegy harminc év publicisztikai munkásságának keresztmetszete tárul fel előttünk.

Az írások magukon viselik a kort, amelyben létrejöttek. A műfaj jellegéből következően a nyolcvanas évekből a kor követelményeinek megfelelő, szabályos falurportokat, gyárrportokat olvashatunk, amelyek egy-egy riportalany bemutatására épülnek.

A kötet írásaiban többféle narratív szólam különíthető el: jól felismerhető az elbeszélő hangja, valamint a riportalany beszéde. Ezenkívül az elbeszélői kommentár, a riportalany kommentárja, valamint önreflexióik teszik ki a narratív struktúrát, amelyben az írások megvalósulnak.

Az elbeszélőnek a riportalanyhoz és a riportalany történetéhez való távolsága műfaj-meghatározó jelleggel bír, és minden bizonnyal korfüggő. A nyolcvanas években keletkezett riportokban van legközelebb egymáshoz a narrátor és a riportalany szólama, az alany beszédével pedig szabályos ritmusban váltakozik az elbeszélői kommentár. Éppen ezek kapcsán tehető fel a kérdés: vajon mennyire a pillanat terméke a publicisztika, kiállja-e az idő próbáját. A nyolcvanas években keletkezett szövegek, amelyek célja egyértelműen a társadalomrajz megalkotása, bizonyítják, hogy a publicisztikának éppen az az eleme válik az idők során leginkább kétségessé, amely miatt eredetileg a riport készült. Az információ, amely keletkezésének idején nagy hírértékkel bírt, teljesen elveszíti jelentőségét, kilúgozódik a szövegből. Vajmi kevésbé érdekel bennünket ma, hogyan, milyen munkafázisokat követve készült el egy gépszín egy tanyán, és a Sila láncgyár kiváló termékei iránt nőtt-e vagy csökkent a kereslet, és hogy hegesztik-e vagy kovácsolják a szemeket. Az olyan jellegű tényanyag, amely a megírás jelenét érinti, az úgynevezett „objektív információ”, nem mutatkozik időállóknak.

A valaha fontosnak szánt tények helyét tárgyak veszik át, olyan tárgyak, amelyeknek történetük van. Németh István szívesen készít leltárt. *Házileltár* című regényének – vagy az általa alkotott műfaj szerint: „szerelmes krónikájának” – egyik fejezete régen funkciójukat veszített használati tárgyak felsorolásából áll. A tárgy pedig képes felidézni egy egész életsorsot, mint például a topolyai pincér pénztárcája, a pincérbuksza, amelyen megmaradt tenyerének lenyomata, vagy a munkában viselt cúgos cipője, amelyből élete során legalább ötven párt elszagatott. És ilyenek Kókény András napszámos szerszámai is, mindhez személyes emlékek kötnek: fejszéje, amelyet édesapja a katymazi vásáron vett kilencszáztizenháromban, vagy permetezője, amelynek „tulajdonosa ismeri eredetét, tud róla mindent, hiszen összenőtt vele, összenőtt az élete ezzel a szép vörösréz permetezővel”. A tárgyak sorolása mellett a kötetben szívesen veszi sorra, egy-egy ember hányféle munkát végzett életében, a foglalkozások sokféleségét írja össze, többnyire már nem létező, kiveszett foglalkozásokét, s a kétféle leltár a szövegek szociográfiai jellegét erősíti. Nem mellékes tény azonban az sem, hogy ezek a tárgyak az emlékezet mélyéről kerülnek elő.

Legmaradandóbbak azok a publicisztikai írásai, amelyek egy-egy ember sors-történetét rekonstruálják, egy-egy életutat mutatnak be, pedig paradox módon az elbeszélő és a riportalany ebben az esetben van legtávolabb tárgyától. A riportalany ilyenkor a múlt történeteit mondja: emlékezik.

Arra a kérdésre, hogy miért lehetséges hitelesebbként érzékelnünk a régmúlt történetét, mint a jelenbeli események elmondását, a pszichológiai

emlékezetkutatás adhat választ. Eszerint az emlékezetnek mint tudati létállapotnak kétféle működési módja van. „Az észlelés során és az azt követő rövid (néhány percig tartó) idő határain belül az emlékezés fotografikus jellegű, ám ezután nyomban beindul a tapasztalati tények szelektálása és szerkesztése. (...) Ennek eredményei a tartós emléknymok, melyek később változnak ugyan, de az emlékezést ettől fogva mindig az emlékanyag konstruálása hatja át” (Gyáni Gábor: Emlékezés és oral history. In: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 139.). Nincsenek tehát örökre azonos módon meglévő történeteink, hanem lelki képeinket a tudatunk örökösen át- és felülírja, módosítja, az emlékező pedig az emlékezés tudati aktusa során narrativizálja az emléknymokat, konstruálja és átrendezi. A konstruálás és átrendezés pedig szüntelenül tart, az az esemény, amely tudatunkban a megtörténtét közvetlenül követő időben megjelenik, minden bizonnyal nem azonos azzal, mint amire jóval később emlékezünk, és nem is az „eredetivel” azonos történet képződik meg belőle az időbeli distanciát követő visszaemlékezés során. „A narratív jelleg kezdetben még nem olyan meghatározó, mint amilyenné utóbb lesz. Egyszerűen azért, mert az események, vagyis a róluk szerzett élmények rendszerezése a tapasztalatszerzés pillanatában még nem egészen vagy csak részben történik meg. Utóbb, az elbeszélés másfajta perspektívájából előhívott emlékképek ezzel szemben összefüggőbb konstrukcióba szerveződhetnek, ami a célzatos, vagyis a kívánt emlékezés folytán már olyan múltbéli élményeket is előhívhat, melyek akkor, az események sodrában még nem tudatosodtak kellőképpen” (Gyáni Gábor: i. m. 140.).

Németh István riportalanynai legtöbbszörének alkalma nyílt arra, hogy alaposan átgondolja életének sorsfordító eseményeit, alig van köztük ugyanis nyolcvanévesnél fiatalabb. A riporter-elbeszélő kifejezetten kereshette a rendkívül magas kort megélt embereket, különösen a kötet elején kifejezett ez, mintha Moravicán nem is élének fiatalabbak. A még mindig motorozó öregember nyolcvanhárom, az olaszul tanuló Albert bácsi kilencvenhárom, az ingázó napszámos nyolcvanöt, Örzse néni kilencvenhat éves, a piacozó asszony a nyolcvanharmadikat tapossa, egyik topolyai riportalanynya, az éppen gyomláló néni pedig százéves is elmúlt.

Az emlékezetkutatás az életkornak és az emlékezés pontosságának, hitelességének az összefüggéseivel is foglalkozik. „Különösen az orális történet szempontjából érdekes, hogy miként módosul emlékezőképességünk az életkor előrehaladásával. Gyermekknél 4 éves korig, rendszerint még csekély a tartós emlékanyag. Ezt egy átmeneti, nagyjából a 11. életévig tartó életciklus követi, amikor a gyerekek többségénél a memória továbbra

is úgyszólván fotografikus hűséggel rögzíti a tapasztalati valóságot, ugyanakkor különösen fogékonyak még a gépies, a magoló jellegű tanulásra, amely felnőtteknél már ritka tulajdonság. A 11. életév után és különösen a 30. életévet követően viszont a közvetlen felidézés (a fényképező memória) képessége igen gyorsan hanyatlik, miközben a teljes memóriatár egyre gazdagabb lesz. Így tehát az idős (bár, persze, egészséges) emberek emlékezőképessége semmivel sem alábbvaló, mint a fiatal felnőtteké, mivel azt lényegében változatlan lelki mechanizmusok szabályozzák” (Gyáni Gábor: i. m. 140.).

Németh István riportalanyainak memóriatárából életük egésze kerül felszínre. Kevés a feltárulkozó önéletmondó, bár ilyenek is akadnak, s ezek a szövegek biztosítják a kötet mélyebb dimenzióit. Elbeszélésük jellege fragmentált, mégis különbözik egymástól. Vannak, akikből mondatonként kell előcsalogatni egykori történeteiket, mások – felismerve, hogy az öregség nem érdem, hanem állapot – valódi párbeszédet akarnak folytatni, visszakerdeznak a riporterre, mondaná el ő is életének alakulását. Legtöbbjük – szintén az emlékezés öregkori mechanizmusának engedelmességgel – legszívesebben gyermekkorukról beszél, ezzel kitágítja az elbeszélte időt a tizenkilencedik század végéig, és élete sorsfordító eseményeiről emlékezik meg, a férfiak katonakorukról és a háborúkról, az asszonyok házasságkötésükről, a családi élet fordulóiról.

Gyakoriak önreflexióik is, amelyek szintén az emlékezés természetét világítják meg. „Várjon, eszembe jutott valami” – veszik fel a történet fonálát. Vagy így méltatlankodnak: „Maga folyton csak azt kérdezi, mire emlékszem. Nem sokra. Minden elmúlt.” Egy helyen pedig a riportert-narrátor kommentárja világít rá az emberi és elbeszélői helyzetre egyaránt: „Azt mondja, hogy az élete egy regény, de ebből a regényből már csak egy-egy mondat elevenedik meg előtte, nem időrendben, meglehetősen szeszélyesen. Hol a tegnapelőttől valami, hol egy kép ifjúkorából.”

Az emlékezés poétikájához tartozik, hogy összecsúsznak idősíkok, fragmentált az elbeszélés, szaggatott a monológ, gyakran a narrátor kommentárja egészíti ki a történetet. Megváltozik a perspektíva: az egyik utca a másiktól ilyen korban már nagyon messzinek tűnik, legyőzhetetlen akadálynak. Érzéki csalódás hozza közelebb a vágyakat. A topolyai tanyán ábrándozó kisgyermek önmagára úgy emlékszik vissza a mesélő, hogy szép, tiszta időben az istálló sarkáról odalátszott Pétervárad és a Fruška gora hegye.

Helyek jelennek meg az emlékezéstartalmakban is, ennek megfelelően a tér strukturálja a történetet. Amíg a folyami útnak, a folyó menti utazásnak mechanikus szövegszervező jelentősége van, az írásokat a falvak egymásutánja rendezi ciklusokba, a helyváltogatás motívuma a kötet

mélystruktúráját érinti. Idő- és térbeli utazáson veszünk részt: a pacséri Nagy család baráti látogatásra indul Ukrajnába. Paradoxonként az idegenség alakzatában az otthonosság képződik meg, amikor a diktatúra tipikus toposzának, a Lenin utca nevének olvastán szerzik meg a bácskai magyarok az ukrán határőrök bizalmát, s kapnak zöld fényt továbbutazásukhoz. Az öreg motoros Pacsér és a szomszéd falvak között rendszeresen utazgat, egy másiknak életmódjához tartozik az örökös helyváltoztatás: lovas kocsival járja a környező falvak piacait.

De a lokális tér határai is kitágulnak az emlékezet látószögében, annak elejére, hogy a mozgástér valójában igencsak kicsi, majdhogynem szomszéd falvakat említ az emlékező, mint az életút távoli állomásait, a nagy kaland helyeit: a világlátott ember Csantavéren volt vendéglős, Szekicsen iccés, Feketicsen bérlő, Topolyán pincér.

Az otthonosság megteremtésének gyakori motívuma a ház. Az otthonteremtés a házépítéssel kezdődik. A szülőföld, az otthon elhagyása, a szét-szóródás a térben: a vándorló, a kivándorló, az ingázó, a turista létmódja az otthonosság és idegenség témakörei köré rendezi az írásokat.

A falusi ember a habitusához nem illő turista szerepét próbálgatja, és európai körutat tervez. A vágott útvonalak Velence felé irányulnak, egy másik riportalany spanyolországi élményéről számol be, látásmódja azonban nem a modern nomádé, a kisvilág perspektívájából nézi a másik világot, idegen kultúraként éli meg.

Az otthon hiánya elviselhetetlen idegenségérzetet kelt. A vendégmunkás fokozottan éli meg kulturális idegenségét. Az Ausztráliába megérkező asszony alig várja, hogy összegyűjthesse a hazafelé vezető útra a pénzt, s akkor nyugszik meg igazán, amikor hazaérkezik. „Többé akkor sem hagyom el az otthonomat, ha naponta csak egyszer lakhatok jól” – mondja. A Feketicsről eltávozott vendégmunkás tudatában van annak, hogy helye és helyzete ideiglenes. Idegenként éli meg, és az idegenség felszámolására törekszik: hazajön a szülőfalujába, hogy pékséget nyisson. De nem cselekszik másként Fernbach kisasszony sem, amikor Ausztráliából hazatér, és a Topolya környéki tanyavilágban újra megkeresi egykori birtokukat: „Mielőtt elment volna, azt mondta, hogy most már nyugodtan hal meg.” Az Újvidékre elkerült pártfunkcionárius, ha hazalátogat a falujába, az övéi, az egyszerű munkások között találja meg újra belső harmóniáját. A szülőföldre való hazatalálással helyreáll a világ megbomlott rendje, a hazatalálás pedig a helyreállt identitást erősíti meg. A betelepülő, a macedón cukrász is az ősi rend visszazökkenésére törekszik életvitelével: „Úgy élek én, hogy itt dolgozok, de a gondolataim állandóan otthon járnak.”

Németh István publicisztikájának gyakori szituációja, hogy az elbeszélő sétál az utcán, s elmondja, mit tapasztal, sétái során elvárásainak visszaigazolását, önazonosságának megszilárdulását igényli. Moravicán elégedettség tölti el, mert otthonosan érzi magát: visszaállították a régi utcaneveket. De Topolyán már ingerült lesz, és ellenséges indulatok öntik el, mert azt tapasztalja, megváltozott, eltűnt a régi világ, minden idegen lett, az egykori, a kedves, régi helyeket nem találja, sétája közben nem látott semmit. Egyik riportalánya fogalmazza meg azt a habitust, amely az utóbbi években keletkezett írásaiban központi helyet foglal el: „Fáj, hogy ami volt, mind a múlté. Hogy nincs folytatása.”

Németh István kötetének riportalanyai mind tisztességben megöregedett, egészséges, boldog emberek, akik dolgoznak, pénzt keresnek, mégpedig fizikai munkával, elégedettek a sorsukkal. Az írói szándék mindenkor ezt a magatartásmintát kívánja megszólaltatni: „azon gondolkodom, hogyan lehetne kifejezni csendes szóval a szép emberi cselekedetet, a jószágot, az önzetlenséget, az életnek azt az egyszeri törvényét, hogy akkor élünk igazán, ha másoknak és másokért élünk. Meg kellene írni ennek a két tisztes öregnek az életét, mert az ő életük, pontosabban az ő cselekedeteik választ adnának erre a kérdésre.”

Riportalanyai között nincsenek gyarló emberek. A riport nem hatol be a lélek legtitkosabb zugaiba, a lelki terek nem nyílnak ki előtte. Nincs sérülékenység és gyarlóság, elbukás és megbánás. Nincs konfesszió. Az emlékezés pedig, amennyit felfed, annyit el is fed a sorstörténetből. Mindannyian önazonos személyiségekként mutatkoznak, identitásukban szilárd emberek, megingathatatlanok. Tetteiket össze lehet vetni általános erkölcsi értékekkel és normákkal, s ezt az író meg is teszi, nem minden példázatoság és didaktikusság nélkül.

A történetek a nehéz és keserves robotról, a fátumszerű, mitikussá növelt szegénységről szólnak, amellyel együtt kell és lehet élni. Háborúkról is, a menni és maradni nyugtalanító kérdéséről, a szülőföldtől való elszakadásról. Az azonban bizonyos, a traumakutatásnak itt nem sok esélye marad. Mert minden szöveg, minden szomorú sors feloldódik a derűs-nosztalgikus narrátori szólamban: ember és természet elválaszthatatlan egységének és a puszta létezés harmóniája hirdetésének gondolatában.